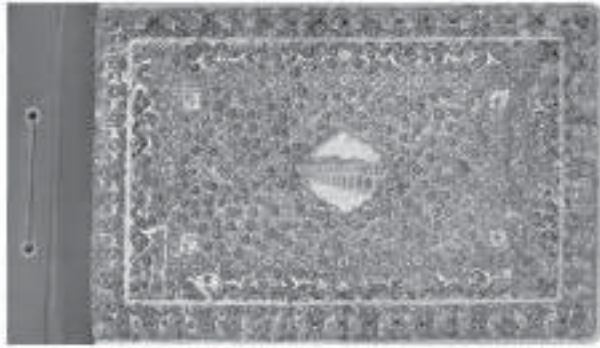

אמנון נצר

הדמוגרפיה

הקדמה

כריכה של אלבום תמונות משפחתי, המחקה בעיצובו שיבוץ אבנים יקרות וצוירי מיניאטורות, המדאן, המחצית הראשונה של המאה העשרים

הדמוגרפיה היא מחקר הרכב האוכלוסייה ותנועתה המבוסס על נתונים מהימנים, כגון מפקדי אוכלוסייה. על בסיס הנתונים אפשר לתאר את מאפייני האוכלוסייה ולנתח אותם: גודל, שיעור הריבוי הטבעי, הניידות, המבנה החברתי והכלכלי, שירותי הבריאות, החינוך והסעד, משלחי היד וכדומה. באיראן אין נתונים מהימנים ורצופים על האוכלוסייה הכללית והיהודית.

מפקד האוכלוסין הראשון נערך באיראן בשנת 1940 באמצעים פרימיטיביים למדי, ולכן מהימנותו מוטלת בספק. רק בשנת 1956 נערך מפקד אוכלוסין ממשלתי רשמי, ומאז

נערך מפקד פעם בעשר שנים; האחרון – ב-1996. בכל מפקד השתפר איסוף הנתונים, תיאורם וניתוחם. ספרי הסטטיסטיקה הממשלתיים, המכילים נתונים דמוגרפיים, כוללים גם מידע על המיעוטים האתניים והדתיים, אולם אלה כלליים ובדרך כלל מספקים אומדנים של האוכלוסייה. מנהיגי הקהילה היהודית באיראן לא עסקו באופן מסודר בתחום זה. עם זאת, ראשי קהילות ביישובים שונים מסרו לעתים – בהיענות לפניות של חוקרים כחביב לוי, שלמה כהן צדק, המחבר ואחרים, וכן למנהלי "כל ישראל חברים" (להלן: כ"ח) ולעורכי עיתונים – נתונים מדויקים ומקיפים על בני קהילותיהם. המידע בפרק זה מבוסס על נתוני המפקדים הממשלתיים, על נתונים שמסרו ראשי הקהילה, על דו"חות של נציגי כ"ח באיראן, על דיווחיהם של תיירים, על ספרי מסע ועל קטעי עיתונות. הנתונים הסטטיסטיים הרשמיים, כמו גם הערכות הקהילה היהודית המקומית על המיעוטים באיראן בכלל ועל המיעוט היהודי בפרט, לא תמיד תאמו את המציאות. למשל, על פי המפקד של שנת 1966 מנתה הקהילה היהודית באיראן 60,683 נפש, אולם המנהיגות היהודית העריכה את הקהילה ביותר מ-70,000 נפש. יש פערים בנתונים של מקורות שונים על יישוב מסוים בזמן נתון. הסיבות לכך מובנות. ראשי הקהילות היו מעוניינים לקבל תמיכה ממקורות חוץ ונקבו במספרים גבוהים. גם שליחיהם של ארגונים יהודיים בין-לאומיים נטו להגזים במספר היהודים כדי לקבל סיוע רב יותר. במסירת מידע דמוגרפי לשלטונות הייתה המגמה בדרך כלל הפוכה, שכן לנתונים אלה היו השלכות על גובה המס שנתבעה הקהילה לשלם ועל גיוס הבחורים לצבא. סיבה נוספת הייתה החשש להזדהות כיהודים. חלק לא מבוטל מיהודי משהד, למשל, נאנסו להתאסלם ב-1839 ולא רצו להזדהות כיהודים. מגמה זו של אנוסי משהד לא השתנתה עד לעלייתם לישראל, גם כשלא נשקפה להם סכנה של ממש, תחת השלטון הפהלווי.

הראשון שמסר "מפקד אוכלוסין" על יהודי איראן היה רבי בנימין מטודלה במאה השנים-עשרה. הוא ביקר בחלק מן היישובים, ועל חלקם האחר מסר אומדנים מפי אנשים שונים. לפי נתוניו ישבו למעלה מ-400 יהודים במקומות שונים באיראן רבתי,

בנימין מטודלה

הנוסע היהודי המפורסם ביותר בימי הביניים. בשנות השישים של המאה השנים-עשרה יצא מעירו טודלה שבספרד למסע בדרום אירופה, בסוריה, בארץ ישראל, בעיראק ובמצרים. בספרו **מסעות בנימין** תיאר את הקהילות שבהן ביקר, והוסיף לתיאר את רשמיו האישיים ממסעו ופרטים שלמד על קהילות אחרות. הספר נדפס לראשונה בקושטא ב-1453 ומשמש מקור ראשון במעלה לתולדות היהודים בימי הביניים.

פתחיה מרגנסבורג

נוסע יהודי מאשכנז, שביקר במזרח אירופה ובארצות המזרח. במסגרת מסעו ביקר בשנת 1175 בבבל, באיראן, בסוריה ובארץ ישראל. סיפור מסעו הועלה על הכתב בידי אחד משומעי סיפוריו (**סיבוב הרב פתחיה מרענגשפורג**, [מהד' א' גרינהוט], ירושלים תרס"ה). בספרו נמסרים פרטים חשובים על הקהילות היהודיות בארצות אלה, על מוסדותיהן ואורחות חייהן.

פדרו טיישרה (1570-1640)

חוקר ארצות פורטוגלי ממשפחת נוצרים חדשים (אנוסים). בשנים 1585-1601 ערך מסעות לסין, לאיי הפיליפינים ומשם ליבשת אמריקה. בשנים 1603-1609 נסע למזרח וביקר בין היתר בסוריה, בעיראק, באיראן ובהודו. טיישרה פרסם תיאור מקיף של מסעותיו בספר **מסעות פדרו טיישרה** (*Relaciones de Pedro Teixeira*, Antwerp, 1610). ספרו נחשב מקור מידע חשוב לתולדות ארצות המזרח עד ימינו. יש גרסאות סותרות לגבי שנותיו האחרונות; יש הטוענים שחזר לחיק היהדות.

ג'ון שרדן (1643-1713)

נוסע, הרפתקן וחוקר. נולד בצרפת למשפחה פרוטסטנטית אמידה. ב-1665 יצא למסע להודו ולמזרח. במסגרתו ביקר באיראן בתור הזהב של השושלת הצפויית והתקבל בכבוד בארמונו של השאה עבאס השני. כעבור חמש שנים, עם חזרתו לצרפת, נתקל בעוינות על רקע דתו. הוא יצא למזרח בשנית. מסע זה אך שבע שנים, שבהן תייר ברחבי אסיה הקטנה, הקווקז והודו, אך את עיקר תשומת לבו הקדיש לאיראן. לבסוף התיישב בבריטניה, שם נתמנה לתפקידי מפתח בחצר המלוכה וקיבל תואר אבירות. פרסום יומני המסע שלו פתח צוהר לעולמות בלתי-מוכרים לבני המערב.

משפחת צדיק – דרכון עם תמונה משפחתית, אצפ'האן, המחצית השנייה של שנות השישים התמונה צולמה ערב עלייתה של המשפחה לישראל.

כלומר לאו דווקא בגבולותיה המדיניים של איראן בימינו. כעשר שנים לאחר מכן ביקר רבי פתחיה מרגנסבורג באיראן ולפי הערכותיו היו בה כ-600,000 יהודים. מובן שיש לתת הסבר לפער העצום במספרים, או להניח כי בנימין מטודלה התכוון ל-400,000. הנוסע הפורטוגלי פדרו טיישרה, שביקר באיראן בתחילת המאה השבע-עשרה, דיווח שבאיראן יש 8,000-10,000 משפחות יהודיות. נוסע אחר, ג'ון שרדן, שביקר באיראן בתקופת מלכותו של עבאס השני (1642-1667), טען שבאיראן יש 9,000-10,000 משפחות יהודיות, שהן לדעתו בין 30,000 ל-35,000 נפש. נתונים אלה מעידים על ירידה גדולה במספר היהודים, בהשוואה למספרים שמסרו רבי בנימין מטודלה ורבי פתחיה. אם אמנם נכונים הנתונים, אין ספק שירידה זו קשורה לרדיפות ולהשמדות שהיו מנת חלקם בתקופה הנדונה. התמונה השתנתה במקצת כשהחלו נציגי כ"ח בפריס להתעניין במצב היהודים באיראן, בשנת 1865. לפי דיווחם היו באיראן בסוף המאה התשע-עשרה כ-50,000 יהודים.

היהודים חיו ביותר מ-250 יישובים וערים ברחבי איראן. ערב העלייה הגדולה לישראל היה ידוע על כמאה קהילות. ניתוח דמוגרפי של כל הקהילות בנתונים הקיימים הוא כמעט בלתי אפשרי, לכן נתמקד בפרק זה בערים המרכזיות, שאוכלוסייתן היהודית הייתה גדולה יחסית. תופעות שונות, כמו הגירות פנימיות, שינויים במשלח יד ותמותה גדולה עקב רעב ומחלות, פוגעות לעתים בדיוק הנתונים הנדרש מסקר דמוגרפי. השתדלנו להשוות נתונים שונים כדי להציג אומדן קרוב ככל האפשר למציאות. נתונים מאוחרים סייעו לעתים לשחזר ולתקן נתונים ראשונים, שנמסרו ללא בדיקה.

יהודי איראן – נתונים כלליים

הגורמים לגידול האוכלוסייה היהודית היו קשורים, ככל הנראה, בריבוי הטבעי של הקהילה. ריבוי זה היה תוצאה של תהליכי המודרניזציה שהורגשו מתחילת המאה העשרים, ושל הגירת יהודים, בעיקר מעיראק לאיראן. במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה אומדן האוכלוסייה היהודית מעל 40,000 נפש,

ולאחר מלחמת העולם השנייה – קרוב ל-80,000. ככל הנראה הייתה האוכלוסייה גדולה יותר, שכן באיראן רבו המרות הדת של יהודים הן לאסלאם והן לדת הבהאית (בעיקר מסוף המאה התשע-עשרה).

בשנות החמישים, השישים והשבעים של המאה העשרים התמעטה האוכלוסייה היהודית באיראן. חלק מיהודי איראן עלה לישראל, חלקם היגר לארצות הברית ומקצתם לאירופה. עם זאת, נראה שמספרם לא השתנה במידה משמעותית עד שנות השבעים של המאה העשרים. בשנות השמונים ירד מספרם בשיעור קיצוני כתוצאה מעליית חומיני לשלטון.

אומדנים של האוכלוסייה היהודית באיראן, 1827-2000

הנתונים שבטבלה זו ובטבלאות האחרות בפרק נאספו בידי פרופ' אמנון נצר מדיווחי נוסעים יהודים ואחרים, משנתונים של ארגונים יהודים, מעיתונות יהודית בת הזמן וממידענים. במקומות שבהם לא צוינה שנה ליד הנתונים הכוונה היא למידע נוסף לשנה המוזכרת בשורה הקודמת. המקורות העיקריים הם:

י' בן יוסף בנימין, *מסעי ישראל*, ליק תר"ט; י' בן-צבי, *נדחי ישראל*, ירושלים 1965; ח' לוי, *תאריכי יהודי איראן* (תולדות יהודי איראן), כרך ג, טהראן 1960; *השנתון הסטטיסטי של איראן*, טהראן (בפרסית, לפי שנים); רשימות אישיות של המחבר המבוססות על דיווחים של ראשי הקהילות באיראן.

G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London 1892; W. J. Fischel, "Jews of Kurdistan a Hundred Years Ago", *Jewish Social Studies*, 5 (1944); Idem, "Secret Jews of Persia", *Commentary*, 7 (1949) pp. 28-33; B. Gilead, "Iran", *Jewish Encyclopedia*, Vol. VIII, Jerusalem 1972; S. Landshut, *Jewish Communities in the Moslem Countries in the Middle East: a Survey*, London 1950; *The Palestine Year Book*, Vol. III, New York (לפי שנים); N. Robinson, *Persia and Afghanistan and the Jewish Communities*, New York 1953; *Unknown Jews in Unknown Lands, The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel (1824-1832)*, edited with an introduction by W. J. Fischel, New York 1973; World ORT Union, *Annual Report*, New York (לפי שנים).

שנה	יהודים	שנה	יהודים	שנה	יהודים
1827	30,000	1943	50,000	1967	70,000
1873	40,000	1945	120,000	1969	65,000
1885	35,000-25,000		60,000	1970	75,000
1892	40,000	1948	95,000	1972	80,000
1896	45,000		100,000	1976	62,258
1904	49,500	1956	65,232	1978	+ 80,000
1930	60,000		75,000	1988	26,354
1935	60,000	1966	60,683	1996	12,737
1939	115,000		80,000	2000	27,000

טהראן

טהראן, על רקע הרי אלבֶרֶז, 2005

טהראן הוכרזה לבירת איראן במארס 1786 בידי מייסד השושלת הקאג'ארית, אקא מחמד כיאן קאג'אר. היהודים החלו להתיישב בטהראן כבר מאמצע המאה השמונה-עשרה; רובם היגרו אליה מיישובים קרובים, במיוחד מדמאונד ומגיליארד. מכאן שהקהילה היהודית בטהראן היא כבת 250 שנה, חדשה מאוד יחסית לקהילות יהודיות ותיקות כמו אצפי'האן, שיראז והמדאן, הטוענות לוותק של 2,500 שנה לפחות. מאמצע המאה העשרים הייתה הקהילה היהודית בטהראן הגדולה ביותר בין הקהילות היהודיות.

להלן כמה דיווחים על מספר היהודים בטהראן במאה התשע-עשרה. לפי רבי דוד דבית הלל חיו בעיר בשנת 1827 כמאה משפחות יהודיות. בהנחה שמשפחה גרעינית מנתה שש נפשות, היו בטהראן כ-600 נפש. לפי הנרי אהרן שטרן חיו בשנת 1848 במחלה (הרובע היהודי) של טהראן כ-300 משפחות, כלומר כ-1,800 נפש, רובן בעוני רב. לפי בנימין השני מנו היהודים ב-1850 500 משפחות, שהן כ-3,000 נפש, ובעיר היו 11

אומדן האוכלוסייה היהודית בטהראן, 2000-1915

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1915	8,000	1956	35,101
1935	11,000	1976	41,717
1945	25,000	1996	7,076
1948	35,000	2000	19,000
	50,000		

רחוב מרכזי בטהראן על רקע הרי אלבֶּרְז, המחצית הראשונה של המאה העשרים

בתי כנסת. לפי אפרים ניימרק נמצאו ב-1884 כאלף משפחות, היינו כ-6,000 נפש, ו-11 בתי כנסת. לפי אלחנן אדלר היו בעיר ב-1896/7 4,000 נפש ו-14 בתי כנסת. לפי דיווח של נציגי כייח היה מספר היהודים בראשית המאה העשרים כ-5,500 נפש, שחיו ב-400 בתים במחלה. גידול האוכלוסייה היהודית בטהראן נבע בעיקר מהגירת יהודים מהערים שיראז, אצפיהאן, כאשאן ושאר ערי השדה באיראן, ומריבוי טבעי. בראשית המאה העשרים הייתה הקהילה בטהראן השלישית בגודלה באיראן אחרי שיראז ואצפיהאן. עד העשור הראשון של המאה העשרים היו בעיר פחות מעשרה רופאים יהודים, ומספר דומה של רבנים, רובם ברמת למדנות בינונית ומטה. כזה היה גם מספר העשירים, שרכושם נאמד ב-40,000 פרנק צרפתי לפחות. עם העשירים נמנו בעיקר רופאים או סוחרי עתיקות (ליהודים היה ככל הנראה מונופול על סחר בעתיקות). מדיווחי הנוסעים עולה כי הקהילה היהודית בטהראן הייתה ברובה ענייה מאוד.

באמצע המאה העשרים שהו בטהראן יהודים מעיראק ומאירופה. בשנת 1948 חיו בה כ-3,000 יהודים יוצאי עיראק ועוד כ-3,000 יוצאי אירופה, שהיו בדרכם לארץ ישראל ונתמכו על ידי הקהילה היהודית בטהראן. הגידול במספר היהודים בתקופה זו נבע גם מהגירה של תושבי היישובים הקטנים

כמה דורות מבני משפחת יאָדְגֶר, טהראן, 1944 לערך

הנרי אהרן שטרן (1820-1885)

נולד בגרמניה למשפחה יהודית, התנצר בצעירותו והצטרף ל"אגודה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים". בשליחותה יצא למסע בקרב יהודי המזרח, וביקר בחצי האי ערב, בעיראק, בפרדסתאן, באיראן ובאתיופיה, שם פעל לניצורם של היהודים תוך הסתבכות עם הקיסר. עמד בראש סניפי האגודה בבגדאד, בקונסטנטינופול ובלונדון. נחשב לאחד מגדולי המיסיונרים של דורו. תיעד את מסעו למזרח בספר *Dawnings of Light in the East*, London, 1854.

אלהנן אדלר (1861-1946)

סופר, אספן וחוקר יהודי אנגלי, בנו של הרב הראשי לאנגליה, הרב נתן אדלר. אדלר רכש במסעותיו הרבים בעולם ובקהילות המזרח בפרט כתבי יד רבים וספרים נדירים, והיה מחלוצי האוספים והחוקרים של כתבים מן הגניזה הקהירית. היה הראשון שהביא מאוצרותיו לאירופה המערבית. פרסם מאמרים על יהודי מצרים, איראן ועל השומרונים, וכן ספרים רבים, ביניהם: *About Hebrew Manuscripts*, 1905; *Jews of Many Lands*, 1905; *Jewish Travellers*, 1930.

אלינור רוזוולט (1884-1962)

אשת נשיא ארצות הברית, פרנקלין ד' רוזוולט (1882-1945, נשיא בשנים 1933-1945). הייתה אישיות פוליטית וציבורית מרשימה. בין היתר הייתה חברה בבית הנבחרים של מדינת ניו יורק, ונציגת ארצות הברית באומות המאוחדות. פעלה בנושא זכויות האדם.

ביקורה של הגברת אלינור רוזוולט ובתה מטעם הג'וינט במחלה בשיראז, 1959

אומדן האוכלוסייה היהודית בשיראז, 2000-1167

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1167	10,000	1944	9,000
1827	4,200	1946	15,000
1848	1,800	1948	15,000
1850	500	17,000	
1892	3,000	1949	17,000
1904	7,080	1978	10,000
1907	5,000	2000	3,000

לכניסה ויציאה, ומאפשר לקצת אור לחדור פנימה [...] משלח היד של מרבית הגברים היהודים הוא רוכלות [...] גבר שמרוויח דולר ליום נחשב לעשיר.

E. Roosevelt, "Picture of Poverty", *The St. Louis Post Dispatch*, St. Louis, 25 March, 1959.

אל העיר הגדולה, במטרה לעלות לארץ ישראל או לשפר את תנאי קיומם.

שיראז

שיראז שמרה על בכורתה כעיר שבה הקהילה היהודית הגדולה ביותר באיראן לפחות עד סוף מלחמת העולם הראשונה, אף שבמאה התשע-עשרה עזבו רבים את העיר. חלקם עלה לארץ ישראל וחלקם היגר לעיר הבירה, טהראן. עד שנות העשרים של המאה העשרים היו יוצאי שיראז רוב בקרב קהילת יוצאי איראן בארץ ישראל. כמו כן קלטו שיראז מהגרים יהודים מהעיירות ומהיישובים הרבים ששכנו בקרבתה, כמו זרגאן, ג'ה'רם, כאזרון ועוד. קהילת שיראז ידעה גם פגיעות. באחת מהן, שאירעה באמצע המאה התשע-עשרה, נאנסו להתאסלם כמעט שלושה רבעים מבניה, אולם רבים מהם חזרו לכור מחצבתם לאחר כמה שנים. יהודי שיראז הצטיינו בארבעה מקצועות: בנאות, צורפות, ייצור יין ומוסיקה. עם זאת, רוב יהודי העיר היו עניים מרודים ובעלי השכלה דלה. תמונה קודרת של מצבם שרטטה אלינור רוזוולט, שביקרה במחלה של שיראז בשנת 1959:

במשפחה ענייה ממוצעת יש אב, אם והרבה ילדים – שישה או שמונה אינם מראה יוצא דופן – החיים בחדר אחד, ללא תנאים היגייניים. לחדר אין אפילו דלתות או חלונות: חור בקיר משמש להם

אצפ'האן

כמעט כל המקורות מציינים בצבעים קודרים את עוניים וסבלם של יהודי אצפ'האן, בני הקהילה השלישית בגודלה באיראן. לפני קום המדינה היו באצפ'האן 18 בתי כנסת. רבים מהם נסגרו בעת העלייה לישראל וההגירה לטהראן. עד ייסוד השושלת הפהלוית (1925) חיו למעלה מתשעים אחוז מיהודי אצפ'האן במחלה בתנאי תברואה קשים ובעוני רב. רוכלות הייתה משלח ידם העיקרי. לפי סקר שערכה רשת "אורט" בשנות החמישים מתברר שכ-700 מתוך 960 המשפחות היו עניות, וכחמישים מהן נאלצו לחפש מזון למחייתן בפחי זבל או עסקו בעבודות בזויות כניקוי בתי שימוש. אחד מתוך ארבעה יהודים בעיר היה קבצן, ורבים מצאו את פרנסתם הדלה ברוכלות בכפרי הסביבה, שהיציאה אליהם הייתה מלווה בסיכון רב.

מצב זה השתנה בהדרגה, ובשנות השבעים של המאה העשרים נמצאו באצפיהאן עשרות רופאים, מהנדסים, אקדמאים וגם עשירים ובעלים של מפעלי תעשייה. יהודי אצפיהאן היו ידועים בקנאותם ליהדות ולציונות.

משפחה יהודית באצפיהאן, 1921
מימין: ציון עזרי, עסקן ציוני ומייסד סניף הקרן הקיימת בעירו.

המדאן

יהודי המדאן כינו את עירם "שושן הבירה", אף כי שם זה, המופיע במגילת אסתר (ב, ג), קשור ככל הנראה לעיר שוש שבדרום איראן. המדאן היא העיר אחמתא, הנזכרת במקרא בספר עזרא (ו, ב). הדעה המקובלת בציבור היהודי באיראן הייתה שהמדאן היא עיר של רופאים ומשכילים. עם זאת העיר נודעה גם במספר הרב יחסית של יהודים שהמירו את דתם לנצרות ולדת הבהאית. על כך העיד ניימרק, שביקר בהמדאן

ב-1884: "גדול כים שבר עמנו בכל מדינת פרס, אך מה אשווה לך ואנחמדך בת המדאן? אין גם משפחה אחת אשר לא נראה בה נגע הבהאים אשר בשם המיסיון ידגולו, ומה יהי עוד כאשר יגדלו הנערים האמונים בבית ספר המיסיון? ה' אלהים אתה ידעת!" (ניימרק, עמ' 81).

ניימרק ציין שליהודי המדאן שלושה בתי כנסת, ושמתוך כ-800 משפחות יהודיות בעיר כ-150 המירו את דתן לדת הבהאית. המפה הדמוגרפית של הקהילה השתנתה בסוף תקופת קאג'אר. משנת 1921 ואילך עלו לארץ מאות יהודים מהמדאן, רובם בהנהגת הרב מנחם הלוי.

משפחות לוי ושושני, המדאן, 1915

אומדן האוכלוסייה היהודית באצפיהאן, 2000-1167

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1948	10,000	1167	15,000
1960	4,500	1827	1,800
1996	1,063	1850	2,400
2000	1,500	1904	6,000
		1915	7,000

אומדן האוכלוסייה היהודית בהמדאן, 2000-1827

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1948	3,000	1827	1,200
1973	350	1848	3,000
1996	47	1850	3,000
2000	15	1884	4,800
		1904	5,900

יישובי היהודים באיראן בחלוקה למחוזות (נכון לשנת 2004)

- היהודים היו ביותר מ־250 יישובים. מספר זה הלך והצטמק במהלך השנים. עד העלייה הגדולה למדינת ישראל (1948-1960) נשארו יהודים במאה יישובים לפחות. הרשימה שלהלן מבוססת על מקורות בכתב ובעל פה ומתייחסת לכל התקופות: מראשית התקופה האסלאמית ועד ימינו. הרשימה הזאת, הלוקה מן הסתם בחסר, מתפרסמת כאן לראשונה בתקווה שבבוא העת אפשר יהיה להשלימה. אין ספק שכל אחד מן המקומות האלה ראוי למחקר מקיף. המחוזות והיישובים שלהלן מסודרים בסדר א"ב:
- 1) אורביג'אן המזרחית ובה 46 ערים ו־135 כפרים
אָהַר, ג'לפ'א, הָרִיס, הַשְׁתְּרוּד, פֶּלְהַר, פֶּשְׁאֹר, מִזְאָה, מְרַאגַה, מְרַד, גְּרִיז, תְּבְרִיז.
  - 2) אורביג'אן המערבית ובה 24 ערים ו־109 כפרים
אוּמְקִיה, אֶשְׁנוּיָה, בּוּפֶאן, גְּהוּאָרְה, כ'וי, מאכּו, מְהֶאָבַד (סֶאנְג'־בֵּלֶאג), מִזְאָנְדוּאָב (מִזְאָן דוּ אָב), נְקֶדְה, סֶלְדוּז, סֶלְמַאס (שֶׁאֶהֶפּוּר), סְרֶדְשֶׁת, סְרֶצ'אֹוֶה, קַצְלֶאן, שֶׁאֶהִין דו' (צֶאִין דו'), תְּכֶאָב, תְּכֶאָן־תֶּפֶה.
  - 3) אילאם ובה 15 ערים ו־36 כפרים
אילאם, דְּהֶלְרֶאן, דְּרֶה־שֶׁהַר, מְהֶרֶאן.
  - 4) אצפ'האן ובה 71 ערים ו־117 כפרים
אֶפְיָאנְה, אֶצְפ'הֶאן, אֶרֶאן, אֶרְדֶּסְתָּאן, בִּידְגֶל, גֶּלְפֶאִינָאן, דְּרֹוֹהֶבִיד, הַמֶּאִיוּנְשֶׁהַר (סֶדְה), וְרֶתוּן, כֶּאֶשֶׁאן, כ'ונסֶאָר, פֶּנְגֶּדְג'אָן, לֶנְג'אָן, נֶאָאִין, נֶטְנֶז, סֶה דֶה, פ'לֶאן־ג'אָן, פ'רִידֶן, שֶׁהֶרְצֶא (קֶמְשֶׁה).
  - 5) אַרְדְּבִיל ובה 16 ערים ו־63 כפרים
ארדביל, כִּלְכֵּאֶל.
  - 6) בּוּשֶׁהַר ובה 16 ערים ו־36 כפרים
בּוּשֶׁהַר, גֶּנְאֹוֶה, דֶּאִיר, דִּילֶם, דִּשְׁתִּי, דֶּשְׁתֶּסְתָּאן, פֶּנְגֶּאָן, תֶּנְגֶּסְתָּאן.
  - 7) גִּילָאן ובה 37 ערים ו־106 כפרים
אֶמְלֶש, אֶנְזִילִי (בְּנֶדְרִי־פֶהֶלְוִי), אֶסְתֶּאֶרֶא, דִּילְמָאן, לֶאֶהֶיג'אָן, לִיָּה, לֶנְגֶּרֹוד, מֶאֶסֶאֶל, מִיכָאֶל, סֶאֶהֶפֶל, פ'וּמֶן, רוּדְבֶּאָר, רוּדְסֶר, רֶשֶׁת, שֶׁפִּית.
  - 8) גֶּלְסֶתָּאן ובה 16 ערים ו־45 כפרים
בְּנֶדְרֶגֶז, גֶּרְנָאן, אֶסְתֶּר־אֶבָּאָד.
  - 9) הַמֶּדָּאן ובה 20 ערים ו־70 כפרים
אֶסְד־אֶבָּאָד, בְּהֶאָר, הַמֶּדָּאן, וִיס, כִּלְיֶגֶה, כִּנְדֶאָב, מֶלְאִיר, נְהֶאֹונְד, עֶבֶאֶס־אֶבָּאָד, רֶזֶן, תוּסְרֶכָּאן.
  - 10) הַרְמֶזְגָּאן ובה 20 ערים ו־61 כפרים
בְּנֶדְרִי־לֶנְגֶּה, בְּנֶדְרֶעֶבֶאָס, הַרְמֶז, מִינָאָב, קֶשֶׁם.
  - 11) זֶנְג'אָן ובה 13 ערים ו־46 כפרים
אֶבְהֶר, וּנְג'אָן, טֶאָרֶם, לֶהֶנְה.
  - 12) טֶהֶרָאן ובה 38 ערים ו־71 כפרים
גִּילְיֶאָרְד, דְּמֶאֹונְד, וְרֶאֶמִין, טֶהֶרָאן, פֶּרְג', מֶנְגֹור, רִי, שְׁמִירָאן.
  - 13) יוּד ובה 17 ערים ו־40 כפרים
אֶבְרֶכּוֶה (אֶבְרֶקוּ), אֶסְתֶּק־אֶבָּאָד, אֶרְדֶּכָּאן, בֶּאֶפִּיק, וְנֶאָרְה, יוּד, יַעֲקֹוב־אֶבָּאָד, מְהֶרִיז, מִיבְד, מְרִיס־אֶבָּאָד, תֶּפֶת.
  - 14) כוהכילוייה ובויראחמד ובה שתי ערים ו־13 כפרים
גֶּצ'סֶאֶרְאָן, זֶפְרֶה.
  - 15) כ'וזֶסְתָּאן ובה 35 ערים ו־112 כפרים
אֶבָּאָדָאן, אֶהוּאז, אֶנְדִּימֶשֶׁךְ, בְּהֶבְהָאן, דְּזֶפּוּל, כִּרְמֶשֶׁהַר (מְחֶמְרֶה), מֶסְגִּיד סֶלְיֶמָאן, שׁוּש, שׁוּשְׁתֶּר.
  - 16) כ'רֶאֶסְאָן ובה 60 ערים ו־225 כפרים
אֶסְפֶּרְאִין, בְּגֶנְוֹרְד, בִּירְגֶנְד, גֶּאֶגֶרְם, גֶּנְזֶאָבַד, דְּרֶגֶז, טֶבֶס, פֶּאֶשְׁמֶר, כ'וֶאף, מֶשְׁהַד, נִישֶׁאָבּוּר, סֶבּוּאָר, סֶרְכִּס, קֶאֶינָאֶת קוּצ'אָן (כ'בוּשֶׁאָן), תִּיג'אָן, תֶּרְבֶּת־יִ גֶּאָם, תֶּרְבֶּת חִידְרִיָּה.
  - 17) כֶּרְדֶּסְתָּאן ובה 12 ערים ו־79 כפרים
בֶּאָנְה, בִּיג'אָר, גֶּנְזֶאָבַד, גְּרוּס, דִּיוֶאנְדֶּרֶה, כֶּאֶמִיֶּאָרְאָן, מִיר־אֶבָּאָד, מִרְיָאן, סֶנְדֶּג' (סֶנְה), סֶקוּ, קֶלְעֶה־גֶּאָה, קֶרְוֶה, רֶוֶאָנְסֶר, שֶׁאֶה־גֶּדָּר.
  - 18) כְּרֶמָּאן ובה 46 ערים ו־141 כפרים
בֶּאֶפִּית, בֶּם, בֶּרְדֶּסִיר, גִּירֶפִּית, וְרֶנְד, כְּרֶמָּאן, סִירְג'אָן, רֶפֶסֶנְג'אָן.
  - 19) כְּרֶמֶאֶנְשֶׁאָה ובה 20 ערים ו־83 כפרים
דֶּאֶרְ, דִּינֹור, זַעֶפֶרְאָן, פֶּאֶמְרָאן, פֶּלִיאִי, פֶּנְגֶּאָר, כְּרֶמֶאֶנְשֶׁאָה, כְּרֶנְד, סֶרְפֶּל דֶּהֶאָב, סֶנְקֶר, פֶּאֹוֶה, צֶחְנֶה, קַצְרִי־שִׁירִין, שֶׁאֶה־אֶבָּאָד.
  - 20) לֶרְסֶתָּאן ובה 15 ערים ו־81 כפרים
אֶלְיֶגֶוֶדְרוּז, בְּרוּגֶרְד, דֶּה־כֶּרְד, דוּלֶת־אֶבָּאָד, כִּרְמֶאָבַד.
  - 21) מֶאֹונְדֶּרָאן ובה 36 ערים ו־102 כפרים
אֶמֶל, אֶפֶרֶמְג'אָן, בֶּאָבֶל (בֶּאָר־פֶּרוּש), בֶּאָבֶלְסֶר, בְּהֶשֶׁהַר, כְּפֶאָפֶּלֶא, נוּשֶׁהַר, סֶאֶרִי, פֶּרְח־אֶבָּאָד, צֶאֶלוּס, רֶאֶמְסֶר, שֶׁהֶמִירְזֶאָד, תֶּנְכֶּאָבֶן.
  - 22) מחוז המרכז ובו 20 ערים ו־61 כפרים
אֶרְאָךְ (סֶלְטָאן־אֶבָּאָד), אֶשְׁתֶּאָן, גֶּאֹו־כֶּאָנְה, גִּאֹורְסִיָּאן, דֶּלִיג'אָן, דֶּסְתֶּגֶרְדֶּה, כִּמִּין, מֶחֶלָּאֶת, סֶאֹוֶה, סֶבְבֶּנְד, פֶּרְאֶהָאן, שֶׁרֶאָא, שֶׁאֹונְד, תֶּפֶרֶש.
  - 23) סִיסְתָּאן ופּלוּצ'סְתָּאן ובהן 16 ערים ו־92 כפרים
אִירֶאָנְשֶׁהַר, זֶאָבֶל, זֶאֶהֶדָּאן, כִּאֶש, צֶאֶבְהֶאָר.
  - 24) סֶמְנָאן ובה 16 ערים ו־28 כפרים
גְּרֶמְסֶאָר, דֶּאֶמְגָּאן, סֶמְנָאן, קֶמִיס, שֶׁאֶהֶרֹוד.
  - 25) פֶּיֶאָרְס ובה 52 ערים ו־184 כפרים
אֶבָּאָדְה, אֶרְסֶנְג'אָן, בְּרֶאֹוז'אָן, גֶּהֶרִים, גֶּלְה־דָּר, דֶּאָרְאָב, וְרֶגָּאן, כֶּאֹורוּן, כּוּחֶכ, כִּרְמֶבִיד, לֶאָר, לֶאָרְסֶתָּאן, מְרוּדֶשֶׁת, נוּבְנֶדְגָּאן, גִּירִיז, סֶרוּסְתָּאן, פֶּיֶרוּז־אֶבָּאָד, פֶּיֶסֶא, שִׁירָאז.
  - 26) צֶהֶאָרְמֶתָּאֶל וכוּכִיתֶאֶרִי ובה 19 ערים ו־35 כפרים
פֶּשְׁתֶּכּוּה, שֶׁהֶרְכֶּרְד.
  - 27) קוּוִין ובה 12 ערים ו־43 כפרים
אֶלְמוּת, דֶּיֶאָר, קוּוִין.
  - 28) קֶם ובה שלוש ערים ותשעה כפרים
קֶהֶרֹוד, קֶם.

כאשאן

בראשית המאה העשרים התרשמו נציגי כ"ח כי יחסית ליהודי אצפיהאן ושיראז, מצבם של יהודי כאשאן טוב. הם תיארו את השכונה היהודית כמקום מוזהם ואת תושביה היהודים כעובדים חרוצים. להערכתם חיו בכאשאן כ-2,000 יהודים מתוך אוכלוסייה כללית של כ-50,000 תושבים. קהילה זו מנתה כ-350 משפחות שהתגוררו ב-130 בתים. משפחה ממוצעת מנתה כשש נפשות ובכל בית גרו כ-15 נפשות. בכאשאן התגוררו גם יהודים משיראז, מיזד ומאראך. כ-15 ראשי משפחות הוגדרו עשירים – רכושו של כל אחד מהם הוערך ב-10,000-50,000 פרנק צרפתי. כמאה משפחות, בעלות רכוש ממוצע של 5,000 פרנק, נחשבו למעמד בינוני. רבים מיהודי כאשאן, ובכללם הילדים, עסקו בטווייה ובמסחר במשי. ברבע הראשון של המאה העשרים היה חלק לא מבוטל מעשירי טהראן, מרופאיה, מרבניה ומחברי המגילס היהודים ממוצא כאשאני. כאשאן תפסה את המקום השלישי אחר המדאן וטהראן בהמרות הדת, בעיקר לדת הבהאית. כל השנים הייתה הגירה של יהודי כאשאן לטהראן אך אין עליה דיווח מספרי. כותב שורות אלה ביקר בכאשאן ב-1973 ולא מצא שם אף לא יהודי אחד.

אומדן האוכלוסייה היהודית בכאשאן, 1973-1660

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1660	4,900	1907	2,000
1827	600	1943	1,380
1850	1,080	1948	1,200
1904	1,800	1973	0

מוסא נצראלהיאן ומשפחתו, משהד, 1930

משהד

ההתיישבות היהודית במשהד, בדומה לטהראן, היא חדשה. בטרם עברו מאה שנה להתיישבות היהודים בעיר נחת עליהם אסון השמד. במארס 1839 נאנסו להתאסלם כאלפיים איש. הם כונו "גידיד אלאסלאם" (מוסלמים חדשים). במהלך השנים, בעיקר אחרי 1925, חזר חלקם הגדול לחיק היהדות. לפני השמד היו במשהד ארבעה בתי כנסת. בגלל מעמדם לא זכו הגידידים לחינוך המודרני של כ"ח, אולם התאסלמותם סייעה להם ליצור קשרי מסחר עם התושבים המוסלמים ולהתפתח מבחינה כלכלית, במיוחד בסחר עורות ופרוות. מעמדם החדש הקל על תנועתם ממקום למקום. הם התפזרו ברחבי איראן, אפגניסטן ובוכארה, והשתקעו גם בארצות מרוחקות כמו הודו, דרום אפריקה,

אומדן האוכלוסייה היהודית במשהד, 1973-1807

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1807	600	1902	2,500
1820	1,800	1948	2,500
1884	2,400	1953	600
1898	3,000	1973	30

מרדכי זר (1914-1982)

חבר כנסת, יליד משהד. עלה לארץ ב-1935 והתיישב בירושלים. התפרנס מבניין ומסלילת כבישים. ב-1946 החל למלא תפקידים ציבוריים במועצת פועלי ירושלים ובהסתדרות, ובשנים 1955-1965 כיהן כחבר במועצת עיריית ירושלים. זר נבחר כחבר כנסת מטעם מפא"י והמערך לארבע כהונות רצופות, החל מן הכנסת הרביעית, ושימש סגן יושב ראש הכנסת השביעית. במקביל כיהן בשנות החמישים והשישים במוסדות הקהילה, כיושב ראש העדה הספרדית בירושלים וכנשיא התאחדות יוצאי איראן בישראל.

אומדן האוכלוסייה היהודית בכרמאנשאה, 2000-1827

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1827	1,800	1948	3,500
1884	1,500		2,864
1896	2,400	1973	50
1903	1,406	2000	8

אומדן האוכלוסייה היהודית בידד, 1973-1850

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1850	900	1904	2,500
1860	720	1926	1,750
1892	2,000	1973	401

יזד, מראה עכשווי של העיר ומגדלי הרוח שנבנו בה, להקלה בימי החום הכבדים

איטליה ואנגליה. בהעדר רישום דמוגרפי מסודר קשה לעקוב אחר פיזורם. עשרות צעירים מאנוסי משהד עלו לארץ ישראל לפני קום המדינה. חבר הכנסת הראשון מקרב עולי איראן, מרדכי זר, נמנה עם צאצאיהם. כמעט כל הדיווחים מורים שמצבם הכלכלי היה טוב.

כרמאנשאה

מיקומה הגיאוגרפי של כרמאנשאה סייע לפרנסתם של כל תושבי העיר, היהודים והלא-יהודים. כרמאנשאה הייתה עיר מעבר לסחורות מעיראק (בעיקר מבגדאד) לאיראן ולהפך. יתרון זה נשמר עד שנת 1938. באותה שנה הופעלה לראשונה הרכבת הטרנס-איראנית, שקשרה את נמלי המפרץ הפרסי לטהראן ולאזורים הצפוניים של איראן. העיר המשיכה להפיק תועלת כלכלית מתנועת עולי הרגל המוסלמים שעברו בה בדרכם לבקר בקברי הקדושים השיעים בעיראק. הקרבה לעיראק הביאה לכך שהקהילה היהודית הייתה מעורבת. היו בה יהודים שמוצאם באיראן וכאלה שמוצאם בעיראק. יוצאי עיראק היו מבוססים יותר מבחינה כלכלית.

יזד

בספר **כתאב-י אנוסי** (ספר האנוסים), מאת באבאי בן לטף מאמצע המאה השבע-עשרה, מסופר שיהודי יזד לא סבלו כשאר הקהילות מרדיפות וממעשי שמד בתקופה הצפונית. הסיבה לכך נעוצה בהיותם בעלי מפעלים לאריגים ומשי ובזכות מיומנותם המקצועית. הידרדרות במצבם הכלכלי חלה ברבע האחרון של המאה השמונה-עשרה, כאשר פקד רעב כבד את רוב חלקי המדינה ויזד נפגעה קשות. מספר לא מבוטל של יהודיה היגרו למשהד, לתְּבֵּת חֵידְרֵייה, לכאשאן ולערים אחרות.

בנימין השני (1850) תיאר את מצבה הירוד של קהילת יזד – 150 משפחות. גם יחיאל קסטלמן (1860) הדגיש שמרבית יהודי יזד עניים. מצבם הכלכלי הלך והחמיר במשך השנים, ובמאה העשרים נחשבו לאחת הקהילות העניות ביותר באיראן. דיווח של כ"ח

משנת 1926 הדגיש את עוניה של הקהילה ואת הידרדרות החינוך בקרבה, שכן בגלל אדיקותם הדתית מנעו רבני יזד מנציגי כ"י"ח לפתוח בית ספר בעירם. בית הספר הראשון של כ"י"ח לבנים נפתח בעיר ב-1928, ובית הספר לבנות ב-1930. משנות החמישים ואילך פרנס הגויזנט את מרבית יהודי יזד. כותב שורות אלה ביקר ביזד באפריל 1973 ומצא שם 401 יהודים, רובם במצב כלכלי קשה.

על מצבם הכלכלי של יהודי יזד כתב לאון לארדו (מנהל בית ספר של כ"י"ח בטהראן) שכעשרים ראשי משפחה נמצאו במצב סביר פחות או יותר, השאר חיו בעוני ובמצוקה. לדעתו לא היה בקהילה אף לא עשיר אחד.

אורמיה

כל אחת מן הערים שתוארו לעיל היא עיר ואם באחד מאזורי איראן: טהראן ואצפי'האן במרכז, שיראז בדרום, המדאן וכרמאנשא במערב, משהד במזרח וכאשאן ויזד באזור המדברי. אורמיה היא עיר ואם באזרבייג'אן שבצפון המדינה. בניגוד לערים אחרות, ששפת הדיבור בהן הייתה פרסית, דיברו היהודים באורמיה תורכית וארמית-יהודית חדשה, המכונה בטעות "כורדית".

על ראשית התיישבות היהודים במקום ועל תולדות הקהילה אין הרבה ידיעות. מסורת קהילתית טוענת שהם מצאצאיהם של גולי אשור; ואכן, לשונם קרובה לשפה האשורית (לטענתם לשונם היא לשון הגמרא). העיר נזכרת בהקשר לתנועתו של משיח השקר דוד אלרואי (המאה השתים-עשרה). בשנת 1827 ביקר בה רבי דוד דבית הלל ומצא בה מאתיים משפחות יהודיות, שחיו בפחד מפני המוסלמים. בעיר היו שלושה בתי כנסת. לפי ד"ח כ"י"ח משנת 1902 היו באורמיה ארבע שכונות יהודיות שתושביהן השתדלו לטפחן. בשכונות אלה גרו כ-350 משפחות במאתיים בתים. בכל שכונה היה בית כנסת אחד. בתקופת רצא שאה שונה שם העיר לרצאאיה. בתקופת חומיני הוחזר לה שמה המקורי, אורמיה.

סננדג'

סננדג', שנקראה לפני כן סָנְה, היא עיר מרכזית בפרדסתאן. תושביה היהודים דיברו ארמית-יהודית חדשה והלא-יהודים דיברו כורדית. גם עיר זו נזכרת בכתאב־י אנוסי של באבאי בן לטף. לפי רבי דוד דבית הלל חיו בה כמאה משפחות יהודיות, רובן עשירות. הן עסקו במסחר עם ערי גרוזיה והסביבה והיה להן בית כנסת יפה. ייתכן שמצבם המשופר של יהודי סננדג' נבע מן העובדה שרוב תושבי העיר הם מוסלמים סונים, שנחשבו, ועדיין נחשבים, למיעוט נרדף באיראן השיעית. נציג כ"י"ח שביקר בסננדג' ב-1901 דיווח שסופר לו על רדיפות של 3,000 מיהודי העיר, ועל כך שחמש שנים לפני ביקורו נאנסו כשבעים משפחות להתאסלם.

תושבי המקום הגויזמו במספרים. לפי נתונים שנמסרו לכ"י"ח בעיקר אחרי שנת 1901, היה מספר היהודים בסננדג' פחות מ-2,000 נפש. הם חיו ב-480 בתים בשכונה יהודית והיו להם שני בתי כנסת. סננדג' הייתה העיר הרביעית, אחרי טהראן, המדאן ואצפי'האן, שנפתח בה בית ספר של כ"י"ח (1903). פתיחת בית הספר נבעה כנראה לא מגודל הקהילה, אלא מכך שיהודי המקום יכולים היו להשתתף בהוצאות החזקת המוסד. הסכסוך הישראלי-הערבי התסיס מאוד את האוכלוסייה הסונית המקומית נגד היהודים בשנות הארבעים של המאה העשרים. יהודי סננדג' החלו לעזוב את העיר; רובם היגר לטהראן. בית הספר של כ"י"ח המשיך לפעול עד שנות השבעים. בשנת 1973 היו בעיר כ-700 יהודים.

אומדן האוכלוסייה היהודית באורמיה,

1973-1827

שנה	יהודים	שנה	יהודים
1827	1,800	1945	1,000
1902	2,000	1973	10
1904	2,200		

דוד אלרואי

מנהיג תנועה משיחית במאה השתים-עשרה. שמו היה מנחם בן-שלמה. תנועתו צמחה בקרב היהודים בקווקז והפיצה תעמולה משיחית באיראן, בעיראק ובמזרח. ידועים עליו פרטים מעטים: היה תלמיד מצטיין בישיבת בגדאד, דיבר ערבית ונחשב לבעל ידע בתורת הסוד ולמומחה בכשפים. בנימין מטודלה מספר כי נהרג בפקודת השלטונות המוסלמיים כאשר הכריז שהוא מתכוון לכבוש את עמאדיה שבחבל פרדסתאן.

דוד דבית הלל

נוסע יהודי. ידועים עליו מעט פרטים ביוגרפיים. מוצאו כנראה מווילנה, בירת ליטא. משם עלה לארץ ישראל ב-1815, התיישב בצפת והצטרף ל"כולל הפרושים", קבוצת תלמידי הגאון מווילנה. ב-1824 יצא למסע במזרח והגיע לקהילות יהודיות, ובהן גם נידחות ביותר, בעיראק, בפרדסתאן ובאיראן. לאחר שהות קצרה בעיראק יצא ב-1828 להודו, ובה פרסם את יומן מסעותיו במדרס, ב-1832. חזר לתקופת מה לארץ ישראל בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה ונסע לקונסטנטינופול בניסיון לסגור על יהודי דמשק בזמן עליית הדם נגדם ב-1840. נפטר ב-1845, בעת מסע נוסף להודו. ספרו: *Unknown Jews in Unknown Lands, The Travels of Rabi David D'Beth Hilel (1824-1832)*, (edited with an introduction by W. J. Fischel), New York, 1973.

אומדן האוכלוסייה היהודית

בסננדג', 1973-1827

שנה	יהודים
1827	600
1904	1,800
1973	700

ערים אחרות

סלימאן (שלמה) ראובני ואביו,
שמעון ראובני, קום, 1925

התאסלמות יהודים באיראן לפי חביב לוי

תקופת ג'ינגיס ח'אן (-1219)	300,000
תקופת אואן (-1295)	100,000
תקופת תימור (-1381)	350,000
התקופה הצפ'וית (-1501)	100,000
התקופה הזנדיית עד תחילת הקאג'ארית (1807-1750)	70,000
תקופת פ'תח עלי שאה (1834-1807)	25,000

אין ידיעות על כל היישובים שבהם חיו יהודים באיראן. בעת העלייה הגדולה למדינת ישראל נתגלו קהילות חדשות ברחבי איראן שאיש מחוץ להן לא ידע על קיומן. בארץ גדולה ורחבת ידיים כאיראן, ששטחה 1,648,195 קמ"ר, ובה 28 מחוזות (השתנה בשנת 2004), 714 נפות, 718 ערים ו-2,258 כפרים, חיו באמצע המאה העשרים יהודים ביותר ממאה יישובים. במהלך השנים נמחקו יישובים יהודיים רבים, שבעבר מנו יותר מ-250, ממפת ההתיישבות היהודית. סביר להניח שמאז התקופה הצפ'וית, ואף לפנייה. ברוב המקרים היה זה בשל רדיפות והתאסלמויות. מדיווחיהם של שני כרוניקאים, באבאי בן לטף ואראכל הארמני (במאה השבע-עשרה) אנו למדים, שלפחות 14 קהילות ברחבי איראן עמדו תחת לחץ ואיומים, ובחלק גדול מהן אירעו גם מעשי טבח ושמד. במקור האחרון צוינו הערים אַסְתֶר־אֶבְאָד, אצפיהאן, גלפאיהאן, המדאן, כיונסאר, יזד, כאשאן, לאר, נְטֶנְז, פומנאט, פ'רח־אֶבְאָד, קום, שיראז ותבריז.

חביב לוי הרכיב רשימה ובה נקב במספר היהודים שהתאסלמו ונכחדו ברחבי איראן במאות השנים האחרונות. חלק מן היהודים ברחו, לדעתו, מיישוביהם והפכו לפליטים. איש אינו יודע מה עלה בגורלם. נקודת המוצא של לוי הייתה דיווחי בנימין מטודלה ורבי פתחיה שלפיהם היו

באיראן רבתי 1,200,000 יהודים (לפי חביב לוי). על אף ההגזמה שבמספרים אלה ראוי לעיין בכובד ראש ברשימתו של חביב לוי בספרו על תולדות יהודי איראן. אין ספק שלוי ביקש להצביע על גודל האסון שפקד את קהילות ישראל באיראן במשך הדורות. מפליא לקרוא שהוא מפסיק את רשימת האסונות בתקופת מחמד שאה (1834-1848) באומרו, "בתקופת מחמד שאה נפסקו אמנם טבח, הגירה והמרות דת קולקטיביים" (לוי, כרך ג, עמ' 1051). מאז ועד שנת 1960, היא שנת ההוצאה לאור של הכרך השלישי, לא דיווח לוי על כל אירוע נגד יהודי איראן. הוא התעלם כנראה ממה שכתב בכרך השלישי של ספרו על טבח 130 יהודים באצפיהאן; על רצח 35 יהודים במשהד ועל התאסלמותה בכוח של הקהילה כולה, על הטבח ביהודי בארפ'רוש (באבל) ועל גירושם, על רצח והתאסלמות המונית בשיראז, על האירועים הקשים בהמדאן, בכרמאנשאה, בטהראן ובמקומות רבים נוספים אשר גרמו להרס ולחורבן ביהדות איראן. כל אלה אירעו מתקופת מחמד שאה עד ראשית השושלת הפהלוית.

גורם חשוב בהתאסלמותם של חלק מהיהודים, לבד מהרדיפות הקשות, היה חוק הירושה המוסלמי, שהיה בתוקף עד 1925. החוק קבע כי רכושה של משפחה יהודית עובר בירושה לבן המשפחה שהתאסלם. חוק זה פגע במשפחות, רושש אותן עד פת לחם ועודד מספר לא מבוטל של יהודים להתאסלם. לכך נוספה פגיעה נפשית, רוחנית וחומרית שדחפה יהודים לחיק הנצרות ורבים יותר לחיק הדת הבהאית. משערים שעד אמצע המאה העשרים המירו כעשרה אחוזים מכלל יהודי איראן את דתם לדת הבהאית. תופעות אלה שינו את פני המפה הדמוגרפית של קהילות ישראל באיראן.

הדת הבהאית

האל והביטוי העליון למונותאיזם המוחלט של הדת הבהאית ושל תורת הבאב לפניו. משום כך תשעה-עשר הוא מספר בעל תפקיד עקרוני בדת. הוא מתבטא כמעט בכל גילוי שלה. למשל, בשנה הבהאית 19 חודשים, ובכל חודש 19 יום.

תחילתיה של הדת הבאבית-בהאית בהתעוררות משיחית בקרב חוגים רחבים בשיעה בראשית המאה התשע-עשרה, שהגיעה לשיאה ב-1844. הבאב, כלומר ה"שער" בערבית, עלי מחמד שיראזי, החל לפעול בשיראז בשנת 1844, כאשר טען שהוא הדמות המשיחית - המהדי - שהשיעים מצפים להופעתה. במשך שש שנות פעולתו ברור היה שהוא מדבר על עצמו כעל התגלות אלוהית הממשיכה את ההתגלויות הקודמות, אך גם מבטלת את תוקפן. במוכן זה הוא היה ה"שער" אל האלוהות עצמה. הצלחתו הייתה גדולה. הוא נאסר בשנת 1847 ותנועתו (שמאמיניה נקראים "באבים") סבלה מרדיפות, מעינויים ומהוצאות להורג. בכמה מקומות הגיבו הבאבים בהתנגנות בכוח הנשק. השלטונות החליטו להוציא להורג את הבאב בפומבי ב-1850, ולהגביר את רדיפות מאמיניו. במקומות רבים התפתחו הרדיפות למעשי טבח שגבו אלפי קורבנות, וביניהם היו כל מנהיגי הבאבים החשובים. מעשי הטבח גברו בעקבות ניסיון כושל של שלושה באבים ב-1852 להתנקש בחייו של שליט איראן, נאצר אלדין שאה.

הרדיפות פגעו בדת החדשה, אולם זו הצליחה להתאושש בהנהגתו של בהאא אללה. הוא היה מתומכיו החשובים של הבאב, שרד את הרדיפות ולאחר תקופת מאסר הוגלה מאיראן לעיראק ב-1853. בהאא אללה לא הציג את עצמו כירוש הבאב, אלא כהתגלות עצמאית חדשה, וכהתחלה שנייה לצד ההתחלה הבאבית. דבר זה היה אפשרי משום שהבאב טען בכל חיבוריו החשובים, ובמיוחד בספר הקודש שכתב, הביאן, שהוא מבשר את בואו של נביא גדול ממנו, אשר יפתח פרק נבואי חדש. פרק זה יבטל את הביאן ויתפוס את מקומו. בהאא אללה טען שהוא הוא הנביא הזה. הוא עצם ההתגלות האלוהית שהבאב הופיע כדי לבשרה. ב-1863, עשר שנים לאחר שנשלח לגלות בכגדאד, גילה בהאא אללה את טענתו זו בתחילה לקבוצת תומכים מקורבים. באותה שנה, ובלחצם של גורמים שיעים והממשלה האיראנית, שראתה בעין רעה את פעילותו קרוב כל כך לגבולה, החליטו גם השלטונות התורכים-העות'מאנים, אשר משלו בעיראק, להגלותו שוב, תחילה לאיסטנבול ואחר כך לאדריאנופול (אדירנה). ב-1866 הוא גילה שם את זהותו ברבים; שנה זו מציינת את תחילתה של הדת הבהאית כדת עצמאית. ב-1868 החליטו השלטונות התורכים לאסור אותו במבצר עכו. מאותה עת ואילך נקשר גורלה של הדת הבהאית בעיר עכו, שנתקדשה משעה שהפכה גיא חיזיון לפעילותו של מייסד הדת במשך שנות דור.

כשנתיים לאחר שנאסר הורשה בהאא אללה לעזוב את המבצר ולגור בעיר. ב-1876 עזב את העיר בהיתר השלטונות, וב-1879 עבר להתגורר באחוזה מצפון-מזרח לעכו, אחוזת בהגי, שם בילה את שלוש-עשרה שנות חייו האחרונות. מעכו ניהל את פעילות הדת החדשה, כתב בערבית

הדת הבהאית היא דת חדשה. מספר מאמיניה מתקרב היום לכ-6,000,000 החיים בלמעלה ממאתיים ארצות. הקהילה הבהאית הגדולה ביותר נמצאת בהודו - קרוב לשני מיליון מאמינים. קהילות גדולות נוספות נמצאות באיראן, מקום לידתה של הדת, ובחלקים שונים של יבשת אפריקה ודרום אמריקה, בארצות הברית, בקנדה, באוסטרליה, בניו זילנד, בארצות שונות במערב אירופה ובמזרח, באסיה ובכלל זאת בסין, ביפן, במונגוליה ועוד.

הדת הבהאית מבוססת על העקרונות הבאים: שוויון בני האדם, שוויון בין המינים, שלילת כל גילוי של אלימות, הבלטת רעיון אחדות האנושות הנובעת משוויון בני האדם, שאיפה לשלום בעולם ולפתרון סכסוכים בדרכי שלום, רעיון ייחוד האל והכרה באמיתותן של כל דתות הייחוד, שכולן מוליכות אל מקום אחד - החובה לפתור בעיות בהתייעצות ובקבלת החלטות פה אחד ככל האפשר, אחידות מקור הידע והתאמה מוחלטת בין דת למדע. האחדות היא לבה של תורת בהאא אללה: אחדות האל, אחדות האנושות, אחדות הדת, אחדות המינים ואחדות המעשה לאחר קבלת ההחלטות. העקרונות הללו מניחים שהאנושות הגיעה עתה לשלב הבגרות שלה והיא צועדת לקראת סדר עולם חדש, שבו תיושם אחדותה באופן מוחלט: לשון אחת תהיה לשון העולם (מבלי שיתבטלו הלשונות העצמאיות), וממשלה אחת תנהיג אותו. הדת הבהאית רואה את עצמה כדת הסדר העולמי החדש הזה.

רעיונות אלה משכו אינטלקטואלים ליברלים שנתייאשו מן הממסד הדתי לסוגיו. הם מצאו בדת הבהאית את הממד הרוחני שבלעדיו לא תיתכן התפתחותו של הרגש הדתי: תורה מוסרית מגובשת ופילוסופיה דתית הגיונית בעלת עושר מחשבתי - והכול בלי "אריזה" של ממסד כנסייתי כלשהו. לצד אלה היה הרעיון של קהילת מאמינים המבוססת על שוויון מלא וערכי אחווה ועזרה הדדית, חופשית מכבלים מעיקים של פולחן נוקשה, ועם תורה חינוכית המדגישה את כבוד האדם. רעיון זה התגלה כגורם חשוב להתפשטות הדת בדרום אמריקה, באפריקה ובמזרח הרחוק.

ממד מיסטי נקשר לדמותו של מייסד הדת, בהאא אללה (1817-1892), נושא ההתגלות לאנושות. השם בהאים נגזר מן המילה "בהאא" (זוהר, גדולה, תפארת) המרכיבה את התואר "בהאא אללה" - תפארת האל. זהו תוארו של חֲסִין עלי נורי, מייסד הדת. האל הוא המפואר ביותר - "אלֶאֱבָהָא", ובהאא אללה הוא אפוא "בְּהָאָא אֶלְאֶבְהָא" - תפארתו של המפואר ביותר. סכום המילה בהאא בגימטריה הוא תשע, מספר חשוב בחיי הקהילה הבהאית; מספר המנהיגים הנבחרים בכל מועצה רוחנית בהאית הוא תשעה, ומספר חברי המנהיגות העליונה של "בית הצדק העולמי" אף הוא תשעה. מספרם של תלמידיו הראשונים של אבי הדת, הבאב (1819-1850), מקדימו של בהאא אללה (ובתפיסה הבהאית, מבשר בואו), היה שמונה-עשר, ובהם אישה אחת. הם נקראו "אותיות החי". הם מנו, אפוא, פעמיים "בהאא" ויחד עם הבאב עצמו הם היו תשעה-עשר, כמניין "ואחד" - אחד. זהו תוארו המובהק של

לתרגם את הכתבים הבהאים לאנגלית ולשפות אחרות, והדגיש את החשיבות העצומה של פיתוח התודעה הבהאית על ידי פעילות קהילתית ויצירת מסגרות חינוכיות וכלי הוראה. הוא עצמו תרגם יצירות רבות של סבו, עבד אלבהאא, ושל אבי סבו, בהאא אללה, ויצר שפה אנגלית מיוחדת בשביל תרגומים אלה – שפה עשירה, מדויקת ותגית. בכך הוא קבע את המסגרות הלשוניות ואת אוצר המילים הבהאי, שנעשו נר לרגליהם של כל המתרגמים הבהאים אחריו.

משעה שהוקם "בית הצדק העולמי" נעשתה חיפה ללב הפועם של הדת הבהאית. בעיר הוקמו בזה אחר זה לא רק המוסדות המנהליים, ובראשם מקום מושבו של "בית הצדק העולמי", אלא גם ארכיון הדת, שבו נשמרים, בין השאר, שרידי קודש וחפצים שונים של הבאב ושל בהאא אללה, מרכז גדול לחקירת הכתבים הבהאים ומרכז הדרכה גדול. כל אלה נבנו בסגנון נאו־קלאסי עם רמיזות ארכיטקטוניות מזרחיות, בידי טובי האדריכלים והבנאים. שוקי אפ'נדי בחר בסגנון הקלאסי כסגנון המועדף לבנייה הבהאית, בעיקר משום טבעו הנצחי, שאינו מושפע מן הסגנונות האפנתיים החולפים. הוא קבע גם את טבעם ועיצובם של הגנים אשר ניטעו על הכרמל ובעכו, בכל מקום הקשור בחייו ובפעילותו של הנביא המייסד. אלה גנים שסדר מופתי, עיצוב גיאומטרי ויופי טהור שלובים בהם זה בזה.

בהמשך לתפיסה זו החליט "בית הצדק העולמי" לבצע תכנית גדולה ונועזת – לבנות תשעה־עשר גנים מדורגים – בקטעי מעגלים זה לזו, מתחתית הר הכרמל, מן המקום שהוא נושק אל המושבה הגרמנית בחיפה ועד ראש ההר. במרכזם של גנים אלה עומד היכל הבאב כעין טבור מתנשא, שתשעה גנים מתרוממים אליו מצפון־מזרח ותשעה ממנו והלאה, דרומה־מערבה. תשעה גנים מכל צד, והגן המקיף את היכל הבאב במרכז, הם תשעה־עשר, כמניין "ואחד" – "אחד". אחד הוא האל, והאחדות, כאמור, הינה בלב התפיסה הדתית הבהאית.

משה שרון

הרס מקדש בהאי, בָּאבֵל (בָּאָךְ פִּירוּשׁ), איראן, 2004

את ספר הקודש החשוב שלו אלכתאב אלאקדס (הספר הקדוש ביותר, 1873 לערך), שבו הציג משנה מוסרית, פילוסופית ומשפטית סדורה אשר על פיה יתנהלו חיי הפרט והקהילה. הוא ביקר פעמים מספר בחיפה והצביע על המקום שבו ייטמנו שרידי גופתו של הבאב, אשר המאמינים שמרו מאז 1850. כמו כן התנבא שכמותו יוקם המרכז העולמי שינהל את ענייניה של הדת החדשה; וכך אכן הווה. במקום שקבע הוקם בניין אבן גדול ובו נטמן הבאב בשנת 1909. מעל לבניין זה, ומבלי לפגוע בו, נשלמה ב־1953 בנייתו של ההיכל הגדול והמרשים בעל הכיפה המוזהבת, שנעשה לכעין סמל העיר חיפה.

כשנפטרה בהאא אללה מן העולם הוא נקבר באחוזת בהגי ליד עכו. מקום קבורתו היה למקום החשוב ביותר בתבל למאמיני דתו. חיפה ועכו נעשו לערי קודש תאומות של הבהאים, ולמוקדי עלייה לרגל לרבות מכל העולם. לפני מותו מינה בהאא אללה את בנו, עבאס אפ'נדי המכונה עבד אלבהאא, למנהיגה של הקהילה הבהאית ולפרשן יחיד של כתביו. עבד אלבהאא זיהה את הפוטנציאל העצום הקיים במערב, וב־1911 יצא למסע בן כשלוש שנים באירופה ובאמריקה, להביא את בשורת הדת החדשה אל העולם המערבי. הצלחתו הייתה עצומה. הורעים אשר זרע נבטו והתפתחו, וקהילות בהאיות נוצרו והפכו למוקדי משיכה לאנשים מכל שכבות הציבור בחלקים שונים של שתי היבשות. מהן פרצו לעבר יבשות אחרות.

עבד אלבהאא נפטר בשנת 1921 ואת מקומו ירש נכדו, שוקי אפ'נדי. הוא יצר את הכלים המנהליים לתנועה הבהאית העולמית, שעליהם היא נשענת עד היום הזה. הבהאיות היא דת ללא כהונה, ללא כלי קודש, ללא מוסדות קדושה, ללא טקסים קבועים. היא מבוססת על אמונתו של הפרט, ועל החתירה האישית להגיע אל האמת. מובן שללא אמונה באלוהים והכרה בכך שבהאא אללה היה התגלות אלוהית אין האדם יכול להיות בהאי. אולם מעבר לזאת, ומעבר לצורך לקיים כמה חוקים לקיום חיי הקהילה ולקביעת התנהגותו המוסרית של הפרט אין מסגרות מחייבות. בהאא אללה גם אסר באופן מפורש על קיומה של כל צורת פולחן בציבור. שוקי אפ'נדי הבין שבמצב עניינים נזיל כל כך תתפורר הקהילה, במיוחד אם לא יישארו מנהיגים מצאצאי בהאא אללה, אשר יזכו לאמונם המלא של המאמינים. לו עצמו לא היו ילדים, ובורד היה שמנהיגות משפחתו של בהאא אללה, כפי שהוא עצמו חזה, הגיעה לסוף דרכה. בהסתמכו על הוראה מפורשת של בהאא אללה בספר הקדוש, הכין שוקי אפ'נדי את היסודות להנהגה העולמית של התנועה. זו התבססה על בחירות דמוקרטיות במנהיגות קהילתית בכל מקום בשלוש רמות: המקומית ("האספה הרוחנית המקומית"), הארצית ("האספה הרוחנית הלאומית") והעולמית. הרמה העולמית קמה רק אחרי מותו הפתאומי בלונדון בשנת 1957, כאשר נציגים מכל האספות הרוחניות הלאומיות התכנסו בחיפה ב־1963 ובוחרו את "בית הצדק העולמי" – המוסד העליון המנהיג את הבהאים בעולם כולו. מוסד זה נבחר מחדש כל חמש שנים, החלטותיו נחשבות כמונחות על ידי האל ומחייבות כל בהאי בכל רחבי תבל. שוקי אפ'נדי הבין שיש צורך לפעול במהירות וביסודיות כדי

עליית יהודי איראן לישראל

אין מידע מדויק ומקיף על עליית יהודי איראן לארץ ישראל. ממקורות שונים ידוע על התיישבותם של יהודים מאיראן בארץ ישראל, ובמיוחד בירושלים, החל מן המאה העשירית. מרבית העולים אז היו יהודים קראים. באמצע המאה התשע-עשרה עלו יהודים מאיראן והתיישבו בצפת ובירושלים. משפחות רבות מדרום איראן, בעיקר משיראז, עלו לארץ ישראל החל מסוף המאה התשע-עשרה. ההתארגנויות לעלייה היו ספונטניות וללא סיוע מוסד מרכזי. אולם בתחילת הפעילות הציונית בטהראן, בראשית שנות העשרים של המאה העשרים, החלו עליות מאורגנות מטהראן ומרוב ערי השדה. אלה נמשכו כמעט כל השנים עד קום המדינה, וממשיכות עד היום. ב-1948, לפי הסטטיסטיקה הרשמית של הסוכנות היהודית, היו בארץ ישראל 3,536 יהודים מאיראן, אך להערכת ראשי העדה בארץ הגיע מספרם ל-30,000. לדעתם הסטטיסטיקה הרשמית לא הביאה בחשבון את מספרם הרב של היהודים שעלו באופן בלתי-חוקי או שהגיעו ל"ביקור" ונשארו לצמיתות. לפי השנתון הסטטיסטי לישראל היו בארץ בשנת 2001 135,200 עולים מאיראן וילידי הארץ להורים שעלו מאיראן. מספר זה כולל 51,300 יהודים שנוולדו באיראן ו-83,900 שנוולדו בארץ למשפחות עולים. אין נתונים מדויקים על משלח ידם של העולים ועל פיזורם ברחבי המדינה. מרביתם חיים באזור החוף והשפלה (תל-אביב, חולון, בת ים, ראשון לציון, כפר סבא, נס ציונה ורחובות). ירושלים תופסת את המקום השני ואחריה נתניה, חיפה, אשקלון, אשדוד ובאר שבע. יהודי איראן ייסדו או השתתפו בייסודם של היישובים הבאים, שכולם קמו בין השנים 1949-1958: אשבול, גבעולים, גבעתי, דובב, הודייה, מלילות, מסלול, מרגליות, נוגה, נווה ימין, נס הרים, נתיב השיירה, עבדון, עגור, עמישב (שכונה בפתח תקווה), פטיש, פעמי תש"ז, צרופה, קדימה, שאר ישוב ותלמי בילו.

עליית יהודי איראן 1919-2001

3,536	1948-1919
21,910	1951-1948
15,699	1960-1952
8,857	1964-1961
10,645	1971-1965
9,550	1979-1972
8,487	1989-1980
257	2001-1990
78,941	סך הכול

מקור: השנתון הסטטיסטי לישראל, ירושלים 2002.